

АДЦЕННІ КОЛЕРАЎ І НЕ ТОЛЬКІ...: АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ-КАМПАЗІТЫ З ПАДПАРАДКАВАЛЬНЫМІ АДНОСІНАМІ АСНОЎ У БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20-30-Х ГГ. XX СТ.

Прыметнікі-кампазіты з падпарадкавальнымі адносінамі кампанентаў складаюцца ў асноўным з дзвюх асноў, пры гэтым першая аснова выступае ў адносінах да апорнага кампанента як удакладняльная [1, с.317]. На думку С.Г.Белікавай, утваральная база такіх кампазітаў “всегда представляет словосочетание ... и в межсловные функциональные отношения с определяемым словом вступает лишь один из компонентов прилагательного... – стержневой” [2, с.6–7]. Даследчыца таксама лічыць, што “внутрисловные функциональные отношения полностью определяются предшествующим сложению этапом (т.е. областью отношений производящих), собственно на этапе сложения дополнительное семантическое взаимодействие компонентов не происходит” [2, с.6].

Можна вылучыць некалькі груп такіх кампазітаў:

1) **прыметнікі, якія абазначаюць адценні колераў.** Найчасцей у такіх словах першая аснова характарызуе агульную якасную прымету, узмацняючы або аслабляючы значэнне колеру, названага другім кампанентам: **брудна-жоўты:** ... і *брудна-жоўтай* плямай сталі святло й электрыкі агні (У.Жылка); **брудна-чырвоны:** У вокнах чыстае палавіны мігцела няроўнае *брудна-чырвонае* святло (М.Зарэцкі); **вадзяна-блакітны:** ... вочы *вадзяна-блакітныя*... (М.Зарэцкі); **вадзяніста-блакітны:** ... *вадзяніста-блакітныя* вочы ў задуменні ўпіраліся ў падлогу... (М.Зарэцкі); **квола-ружовы:** Яркая-чырвоны ўсход афарбаваў аснежаныя абшары і белапушыстыя гаёчкі ў *квола-ружовы* колер (З.Бядуля); **мутна-белы:** Месяц ... тускла асвятляў *мутна-белую* імглу... (М.Нікановіч); **мутна-сіні:** У паднябессі *мутна-сінім* буйным ветрам на узвей носіць шыйка павуцінне соткай срэбраных ніцей (З.Астапенка); **мутна-шэры:** І абарваўшы гамонку ды глянуўшы на сонца, якое толькі што выкалуплівалася з *мутна-шэрай* імглы ... Кастусь ... пайшоў па дарозе за вёску... (М.Нікановіч); **светла-вішнёвы:** Разнастайныя колеры неба адлюстроўваюцца ў іхніх нерухомах *светла-вішнёвых* вачах (З.Бядуля); **цёмна-пурпуровы:** Як вечар *цёмна-пурпуровы* зямлю паціху ахіне, яна задумана ўздыхне і сінія падые бровы... (А.Звонак); **цёмна-ружовы:** ... канчаецца кароткі экскурс Якуба Лакоты ў *цёмна-ружовы* край яго пачуццёвага рання... (М.Зарэцкі).

У некаторых кампазітах агульная якасная прымета выражана апорным кампанентам, а першая аснова называе колер, напрыклад, **зялёна-цёмны:**

Зялёна-цёмны кучаравы гай, шумі аб шчасці... (Я.Падабед); *ружова-светлы: Усю тую ноч мне сніліся ... ружова-светлыя далі...* (М.Нікановіч); *А ўсход ружова-светлы будзе...* (У.Жылка); *І вочы сінія красуні, яе ружова-светлы твар не адбівалі яшчэ суму...* (М.Машара). У прыведзеных прыкладах кампаненты *цёмны, светлы* хоць і стаяць побач з назвай колеру, хутчэй за ўсё, абазначаюць не іх адценне, а самастойную якасную прымету, на што ўказвае пераноснае значэнне кампанентаў. Па сутнасці прыметнікі *зялёна-цёмны* і *ружова-светлы* (прынамсі, у межах аналізуемых кантэкстаў) мала чым адрозніваюцца ад кампазітаў са спалучальнымі адносінамі асноў, і іх разгляд у гэтай групе носіць у нечым умоўны характар;

2) прыметнікі, першы кампанент якіх змяшчае параўнанне. У якасці гэтага кампанента ўжываюцца асновы назоўнікаў, ускладненыя суфіксамі адносных прыметнікаў. Такія асновы сваёй семантыкай называюць колер або іншыя прыметы і якасці: *агнёва-калючы* (калючы, як агонь): *Сам Віктар не бачыў і не чуў ні дарогі ... ні шурпатага снегу, што агнёва-калючай жарствою абсыпаў яго твар* (М.Зарэцкі); *агнёва-ясны* (ясны, як агонь): *... я адчуў тут усім нутром з агнёва-яснай выразнасцю ўсю неабходнасць гэтай пераробкі і немінучасць яе* (М.Зарэцкі); *зямліста-шэры* (шэры, як зямля): *Сяргей Панасюк як бы бачыць яе твар, зморшчаны, зямліста-шэрага колеру...* (З.Бядуля); *маланкава-быстры* (быстры, як маланка): *... на бедную Зеленюкову галаву меўся пасыпацца цэлы дождж частых і не меншых за першага лістоў, на якія шчодро аддаваў палкі юнак свае кароткія, маланкава-быстрыя ночы* (М.Зарэцкі); *палынова-горкі* (горкі, як палын): *Палынова-горкім горам бедных матак і дзяўчат калыхала ты [песня] прасторы...* (М.Машара); *На парозе бед і гора палынова-горкай долі распускаюцца узоры...* (М.Машара); *папяляста-шэры* (шэры, як попел): *На папяляста-шэрым твары разліта сумная летуценнасць...* (М.Зарэцкі); *пякельна-гарачы* (гарачы, як пекла (у пекле): *У пякельна-гарачы ліпнёвы дзень я мерыў млявымі крокамі вузенькую ... вулку невялічкага гораду* (М.Зарэцкі).

У некаторых кампазітах гэтай групы параўнанне выражаецца другім кампанентам: *бяляса-сталёвы* (бялясы, як сталь): *... ахінутая першым бяляса-сталёвым позіркам дня, выявілася вёска...* (М.Зарэцкі); *чырвона-кывавы* (чырвоны, як кроў): *Надзвычайна радуе вока від дагледжанага саду, поўнага яблык, ігруш і чырвона-кывавага вішання* (М.Грамыка); *шэра-сталёвы* (шэры, як сталь): *І застыгла ў шэра-сталёвым наветры маўкліва-трывожнае чаканне* (М.Зарэцкі); *У вокны шэра-сталёвым вокам зазіраў ужо дзень...* (М.Зарэцкі).

Такія прыметнікі сталі ўжывацца ў беларускай мове адносна нядаўна, у прыватнасці, як заўважыў М.Р.Прыгодзіч, у помніках беларускай пісьменнасці іх не выяўлена [3, с.6]. Узорам для падобных кампазітаў, на думку К.Л.Рашанцава, стала слова “небесно-голубой”, якое з’явілася ў рускай

мове ў канцы XVIII ст. [4, с.178]. Як лічыць С.У.Кірычэнка, “новизну и свежесть указанные образования получают за счёт нового, неизвестного языку лексического состава компонентов. Основа относительного прилагательного в таких образованиях является носителем образного смысла, метафоричности, в близком соседстве с основой качественного прилагательного подвергающаяся окачеству” [5, с.11]. Назіранні паказваюць, што аказіянальнасць прыметнікаў гэтай групы невысокая. Пераважная большасць кампазітаў ужыта ў праявічых тэкстах. Толькі два словы (**шэра-сталёвы** і **палынова-горкі**) намі адзначаны больш за адзін раз;

3) **прыметнікі, першы кампанент якіх выражаны асновай прыметніка (прыслоўем) , а другі – прыметнікам або дзеепрыметнікам.** Першая частка такіх кампазітаў звычайна паказвае на ступень праяўлення якасці: **бязмежна-востры**: [Раіса]: *За гэты салодкі боль, за **бязмежна-вострае** адчуванне самаахвярнасці я заплаціла жыццём* (М.Зарэцкі); **бязмежна-горкі**: *Славін неяк цяжка-цяжка згарбаціўся, панура ківаў галавой і ўсміхаўся **бязмежна-горкай** усмешкай...* (М.Зарэцкі); **бязмежна-дарагі**: *Ён [Лясніцкі] бачыў толькі скрозь гарачы туман зеленаватыя вочы ... ды акруглыя рысы **бязмежна-дарагога** прыгожага цела* (М.Зарэцкі); *Лясніцкаму ўспомніўся той вечар, калі ён першы раз прыйшоў да яе [Раісы](нявучаружовы свет, мяккі, трошачкі сумны арамат, раэль і яна ў празрыстаружовым уборы – **бязмежна-дарагая**, прыгожая)* (М.Зарэцкі); **бязмежна-салодкі**: *Было такое ўражанне, што перайшлі яны з Раісай з аднаго пакоя ў другі і ў тым першым засталася іх глыбокая блізкасць, асталося тое **бязмежна-салодае** адчуванне* (М.Зарэцкі); **бязмежна-смелы**: *Яна [Раіса] ўся была ўвасабленне спакусы, яна здавалася дзівоснай, да святасці грэшнай багінняй **бязмежна-смелых** агнёвых уцех* (М.Зарэцкі); **бязмежна-цягучы**: *Вось ціхі бярозавы шлях ... абвеяны **бязмежна-цягучымі** думкамі самотнах падарожнікаў...* (М.Зарэцкі); *Яно [забытае] лунае зусім вось тут, ля самага краю свядомасці, звінуўшыся ў адзін няясны хімерны вобраз – у вобраз нейкага аднастайнага **бязмежна-цягучага** гуку* (М.Зарэцкі); **вечнамалады**: *“Званы працы” Гурлы – гэта веснавейны спеў, гэта пяснярскі падарунак першым прывідам **вечнамаладое** пралетарскае вясны* (Н.Чарнушэвіч); **глыбокастрыманы**: *Побач з Рачкоўскім пры стале сядзеў спакойны **глыбокастрыманы** сакратар райкома* (М.Зарэцкі); **дзіўна-прыгожы**: *Яна [Ніна] выпрасталася перад ім [Гуторскім] ва ўвесь рост, зграбная, **дзіўна-прыгожая**...* (М.Зарэцкі); *Ён [Яроцкі] **дзіўна-прыгожы** сваёй ... сілай...* (М.Зарэцкі); *Ля ракі ў кустох салавей спяваў сваю **дзіўна-прыгожую** песню...* (С.Сямашка); *Вецер **дзіўна-прыгожымі** згукамі новы шэпт, новы спеў выклікаў* (Н.Арсеннева); **лёгкаўзняты**: *Барковіч прыслухваўся, як расце ў ім тое **лёгкаўзнятае** пачуццё...* (М.Зарэцкі); **наўмысна-рэзкі**: *Карызна зразумеў сэнс яго [Пацяроба] падміргвання і ... адказаў з **наўмысна-рэзкай** прастатой і адкрытасцю...* (М.Зарэцкі); *Барковіч, у наругу яму [Сяргею], пачаў гаварыць*

з **наўмысна-рэзкай** адкрытасцю... (М.Зарэцкі); **невymoўна-салодкі:** Камсамалец Віктар адчуў ува ўсім цэле цягучую, **невymoўна-салодкую** слабасць (М.Зарэцкі); **неспадзявана-цвёрды:** Апошнія словы ... выбіліся з плачу **неспадзявана-цвёрдымі** ноткамі... (М.Зарэцкі); **цудоўна-ўпэўнены:** Троху большае спацяшэнне даваў Карызну непахісны, **цудоўна-ўпэўнены** ў сабе Пацяроб (М.Зарэцкі); **шматмілы:** Матулі спеў, **шматмілая** старонка... (У.Дубоўка); **шматчаканы:** Лашчыца, смяецца светлымі вачыма **шматчаканы** новы, прамяністы дзень (С.Ракіта). Разгледжаныя лексемны не вызначаюцца высокай ступенню аказіянальнасці. Асобныя словы зафіксаваны ў некалькіх кантэкстах: **бязмежна-дарагі** (2 разы ў М.Зарэцкага), **бязмежна-цягучы** (2 разы ў М.Зарэцкага), **дзіўна-прыгожы** (двойчы ў М.Зарэцкага, а таксама па адным разе ў С.Сямашкі і Н.Арсенневай).

Прааналізаваныя прыметнікі-кампазіты вельмі блізкія да словазлучэнняў, аб чым сведчыць той факт, што яны неаднолькава перадаюцца на пісьме: адны з іх пішуцца разам (**вечнамалады, шматмілы, шматчаканы, глыбокастрыманы** – іх правамоцна было б характарызаваць як утвораныя шляхам зрашчэння), другія – праз злучок (**бязмежна-смелы, дзіўна-прыгожы** і інш.). У сучаснай беларускай літаратурнай мове падобныя ўтварэнні нярэдка перадаюцца асобным напісаннем;

4) кампазіты, што аб'ядноўваюць прыметы, адна з якіх з'яўляецца прычынай наяўнасці другой прыметы: **бяссільна-злосны:** *Не зломіць яго [жыцця] ні бура-сівер, ні чорныя хмары, ні адміраючая бяссільна-злосная зіма* (М.Нікановіч); **ліхаманкава-бліскучы:** *Ён [Лясніцкі] ... бачыў у распаленых ліхаманкава-бліскучых вачах чорную здань гвалтавання, пажараў, жудаснай дзікай анархii* (М.Зарэцкі); **хваравіта-бліскучы:** *Якуб упяў у Зеленюка цупкі погляд сваіх хваравіта-бліскучых вачэй...* (М.Зарэцкі); **хваравіта-сіні:** *Было ў ёй [жанчыне] нешта застыглае, нязграбна-трагічнае – у хваравіта-сінім рэзка акрэсленым твары, у голасе...* (М.Зарэцкі); **хваравіта-чырвоны:** *Праўда, вочы ў яе [Аўгінькі] былі хваравіта-чырвоныя, але слёз не было...* (М.Зарэцкі); *Паўлюк ... ужо з паўдарогі выцягнуў наперад сваю непрыгожую хваравіта-чырвоную руку* (М.Зарэцкі).

Дэрываты гэтай групы нешматлікія, маюць малую ступень аказіянальнасці і ўжываюцца звычайна ў праявічых творах.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што прыметнікі-кампазіты з падпарадкавальнымі адносінамі асноў шырока прадстаўлены ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-30-х гадоў ХХ стагоддзя. Абсалютная большасць іх была ўжыта па адным разе. Толькі некаторыя аўтарскія складаныя прыметнікі з беларускіх мастацкіх тэкстаў адзначаны і ў творах рускай літаратуры (радасна-хітры (М.Зарэцкі) – радостно-хитрый (Л.Талстой); сонечна-светлы (М.Зарэцкі, Я.Пушча) – солнечно-светлый (В.Жукоўскі) [6], што лішні раз сведчыць аб аказіянальнай прыродзе такіх утварэнняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
2. Беликова С.Г. Новые прилагательные, образованные способом чистого сложения, с сочинительным отношением мотивирующих основ (на материале словарей новых слов и периодики 1985–1989 гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / АН СССР, Ленингр. отд-ние ин-та языкознания. – Л., 1990. – 21 с.
3. Пригодич Н.Г. Сложные прилагательные в старобелорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Бел. гос. ун-т. – Минск., 1982. – 18 с.
4. Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке: Учеб. пособие. – Орджоникидзе: Изд-во СОГУ, 1976. – 286 с.
5. Кириченко С.В. Окказиональные сложные прилагательные и их функции в художественной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Каз. ун-т. – Алма-Ата, 1990. – 24 с.
6. Ряшенцев К.Л. Сложные слова в современном русском языке: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. – М., 1969. – 894 с.